

Időjelölés a közmondásokban

Dolgozatomban az időjelölés sajátosságait vizsgálom a közmondásokban mint szövegtípusban. A dolgozat funkcionális-kognitív keretben végzett empirikus vizsgálaton alapszik, amelyet O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* (O. Nagy 1976), illetőleg Szemerkenyi Ágnes *Szólások és közmondások* (Szemerkenyi 2009) című munkájából vett reprezentatív mintából álló korpusz alapján

végeztem. A dolgozat röviden meghatározza a közmondás fogalmát, elhelyezi a szövegtípusok között, vázolja az időjelölés lehetséges módjait, miközben az ezeket a módokat reprezentáló konkrét közmondásokat elemzi abban a tekintetben, hogy milyen időviszonyok, szerkezetek és jelölések jellemzők rájuk.

1. A közmondás

A közmondás rövid, tömör, állandósult kifejezés, amely egy látens, ám jelentős háttérkontextus alapján erkölcsi kérdéseket vagy bölcsességeket állít a középontba. Ez a háttérkontextus a közös társadalmi tudatból származó és jelentéssé kódolt erkölcsi értékelésekből áll, így megértésükhöz magyarázat nem szükséges. Egy nagyobb közösség körében általánosan elismert, közkeletű mondatformájú önálló megnyilatkozásokról (vö. Tátrai 2010a: 79–117) van szó, olyan elvekről, amelyek a közösség kollektív bölcsességét fejezik ki, általános érvényű igazságot tanítanak. Aki közmondást idéz, egy különös helyzetet általános szabály alá rendel azzal a szándékkal, hogy egy jövőbeli cselekvést múltbeli tapasztalattal befolyásoljon. A közmondások közvetlen, felszíni nyelvi kontextusba nincsenek beágyazva (Kocsány 1985: 146–61), jelentésük a háttérkontextusba ágyazva működik. Megértésükhöz a mindenkori szövegvilágot, a belülről nézett, megértett beszédhelyzetet kell vizsgálnunk (Tátrai 2010a, Tolcsvai Nagy 2001). A közmondást tekinthetjük olyan szövegtípusnak, amely általános érvényű nyilatkozatot fogalmaz meg. A benne megfogalmazott ítélet összefügg a normák megfogalmazásával. Kocsány Piroska szavaival: „Egy adott jelenséget értékelni annyi, mint azt az ajánlás funkciójával egy kialakult, látenszen működő sztenderdhez viszonyítva leírni” (Kocsány 2002: 20). A szövegtípusok kulturális és történeti meghatározottságából fakad, hogy jellegzetességeik szociológiai, kulturális antropológiai, kultúrtörténeti, néprajzi szempontból is fontosak lehetnek (Hámori 2006: 159–64). A közmondásokban megjelenő igazságnak az általános érvényű megfogalmazását különféle lexikai egységek, szerkezetek használatával lehet elérni. A közmondás mint szövegtípus felépítésének tükröznie kell mindazokat a jellegzetességeket, amelyek hozzátartoznak a közkeletűséghez, a világképhez, a népi bölcsességhez, az általános érvényű igazsághoz. A közmondást nem kiragadjuk valamely szöveggörnyezetből, hanem önálló keletkezésű mondásként, közmondásként értelmezzük:

(1) Szegény ember úgy gondol a maga kevesére, mint gazdag a maga sokjára.¹

Idézetként használva újabb összefüggésekbe beilleszthető, változatlan formában megismételhető a különböző helyzetekben, és a hallgató reflexiója révén értelmezhető. Ezzel tartalma és terjedelme nem sérül, jelentése állandó marad. Ennek kritériuma, hogy a mondás ne legyen egyénített; fejtsen ki általánosan érvényes megállapítást, nyilatkozatot; a helyzet pedig, amelyre alkalmazzuk, legyen tipikus.

¹ O. Nagy Gábor 1976. *szegény* 405 'a szegénynek éppoly kedves a maga szegényes holmija, mint a gazdagnak a szükségleteit meghaladó vagyona'.

Feltételezhető tehát, hogy lesznek olyan jellegzetességek a közmondások szerkesztésben – jelen dolgozat az időkezelést vizsgálja tüzetesebben –, amelyek alátámasztják a közmondásokról meglévő tudásunkat.

2. Az idő

Ha szövegtípusok szerint vizsgáljuk az időszerkezetet, akkor megállapíthatjuk, hogy az erősen változó. A főként párbeszédes szövegek másként kezelik az időt, mint a narratív, elbeszélő vagy érvelő típusú szövegek, és megint másként, mint a közlő szövegek, például a hír vagy a tudományos szöveg (Tolcsvai Nagy 2001: 149–61). A szövegekben fellelhető igealakok mindig tartalmaznak időjelölést konkrét nyelvi egységekkel, morfémákkal, szavakkal kifejezve. Az idő jelölése tehát a szöveg mikroszintjén jelenik meg, így járul hozzá a koherenciához kapcsolóelemként.

2.1. Az idő jelölése a magyar nyelvben

A nyelvi közlés a nyelvi interakció résztvevőinek közös fogalmi és figyelmi tevékenységén alapul. A szövegvilág, amelyet főképp viszonyrendszerként lehet értelmezni, központi fogalma a funkcionális nyelvészet szövegfelfogásának. Legfontosabb tényezői a tér- és időjelölések, a nyelvi interakciókban részt vevők szociális ismeretei, a beszédhelyzet, a nyelvi és nem nyelvi cselekvések, maga a szöveg, a referenciák, a referenciaviszonyok és a deixis. A szövegvilágot a résztvevők elméjében aktivizált dolgok és a köztük fennálló viszonyok határozzák meg, amelyek alapvetően a dolgokat megnevező főnevek, az eseményeket vagy folyamatokat kifejező igék és a jeleneteket reprezentáló elemi mondatok formájában jelennek meg a szövegben (Tolcsvai Nagy 2010). A prototipikus magyar ige sematikus szemantikai szerkezete a folyamatot, két sematikus figura temporális viszonyát képezi le az egymásra következő elemi állapotok szekvenciális letapogatásával (Langacker 1987: 248–53, Tolcsvai Nagy 2009).

Az ige szemantikai szerkezete adja meg a mondat profilját. A folyamat sematikus fogalmában megjelenik annak eseményszerkezete, az ige belső, inherens temporalitása és az annak megfelelő időszerkezet, valamint többek között a konceptualizálók által megértett beszédidő, amely lehorgonyozza a megértett beszédhelyzetben a folyamatot. Ennek a kettőnek a különbsége a közmondások vizsgálata kapcsán nagyon fontos, hiszen ez utóbbi a beszélő nézőpontjából történik.

Egy időbeli folyamat a magyar nyelvben különböző sematikus szerkezetekben jelenhet meg. Minden mondathoz tartozik valamilyen cselekvés, történet, állapot vagy létezés. Ezeknek az eseményeknek az idő szempontjából jellemzőjük, hogy

- időben meghatározhatók, vagyis valamilyen időben történnek,
- mérhető hosszúságú idő alatt zajlanak,
- van kezdő- és végpontjuk, illetőleg a kettő között tartalmuk,
- az eseményszerkezet középpontjában álló folyamatok egy irányban haladnak a kezdetüktől a végük felé (Tolcsvai Nagy 2001: 148–53).

Természetesen ezeknek minél összetettebb nyelvi és fogalmi struktúra feleltethető meg, annál nagyobb a variabilitás lehetősége.

Az idő összetett szerepet játszik az ember minden tevékenységében, így a kognícióban is. Amikor időről beszélünk, akkor a nyelv által reprezentált időről van szó. Mindez feltehetően összefügg azzal, hogy az idő olyan szövegvilágbeli reprezentáció, amelynek a megtapasztalása nem kötődik közvetlenül az érzékszervekhez úgy, mint ahogyan a tér szövegvilágbeli reprezentációja kötődik elsődlegesen a vizualitáshoz. A nyelvi idő leírásának kategóriái a következők (Vater 1991):

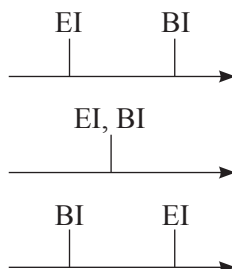
Külső idő

- Beszédidő (a beszélés ideje, referenciális központ)
- Eseményidő (az elbeszélte esemény ideje)
- Referenciaidő (az az idő, amelyre az eseménymondás vonatkozik, az eseményidőtől különböző, hivatkozott idő)
- Jelen, múlt, jövő, időnélküliség (ilyen lehet a beszélő origójához képest az eseményidő)
- Egyidejűség, előidejűség vagy utóidejűség (ilyen lehet különböző események ideje egymáshoz képest)

Belső idő (az esemény aspektusa vagy akcióminősége)

- Folyamatosság, befejezettség
- Ciklikusság, szekvencialitás
- Időpont, időtartam, időkeret

A mondatban reprezentálódó eseménynek a külső ideje a beszédidő, a referenciaidő és az eseményidő hármasszoros viszonyrendszerként írható le. Beszédidő alatt a megnyilatkozás idejét értjük (a beszélő szerinti mindenkor jelen, a beszéd ideje); eseményidő alatt azt az időt, amikor a megnyilatkozásban kifejezett szituáció fennáll; a referenciaidő pedig egy olyan időszívsík vagy időpont, amelyhez az eseményt viszonyítani tudjuk, az eseményidőtől különböző, hivatkozott időről van szó (Vater 1991). A külső időt az eseményidőnek a beszédidőhöz való viszonya fejezi ki. Ha a beszédidőt (BI) megelőzi az eseményidő (EI), akkor múlt, ha egybeesik vele, akkor jelen, ha követi, akkor jövő időről beszélünk (1. ábra).

1. ábra

*Az eseményidő és
a beszédidő viszonya*

A külső időt a hallgató úgy állapítja meg, hogy a temporalitásnak – a többé-kevésbé heterogén eszközrendszernek – az eszközeit (pl. igeidő, időhatározó) de-kódolja, és így tudja saját szemszögéből nézve elhelyezni az idő tengelyén az állapot/cselekvés/történés/létezés egészének az idejét. A temporalitás funkcionális-szemantikai kategóriái fejezik ki a mondat időviszonyait, ezen belül belső idő-szerkezetét, aspektusát, amelyet az időjelek, a segédigék, a mondat időhatározói, rémakiemelő partikulái, a tárgyas szerkezetek, a határozottság-határozatlanság kategóriája, az igeaspektus és az akcióminőség együttesen hoznak létre (Kugler 1999: 100; Wacha 2001: 21).

A nyelvi idő grammatikai megvalósulásai és kifejezőeszközei a következők:

- Igeidők (időjelek, határozószók, módosítószók)
- Időhatározók (határozóragok, névutók és az idő-határozószó)
- Az igék akcióminősége (pl. igeképzők, igekötők)
- Igeaspektusok (pl. igekötők, szórend)
- Fő szófajok, amelyek jelentésszerkezete kiterjedhet az emberi megismerés minden fogalmi területére (pl. ige, igenév, főnév, melléknév) idő-jelentése
- Időhatározói mellékmondatok (pl. igeidők, kötőszók)

3. A külső idő (beszédidő, referenciaidő, eseményidő összefüggései) a közmondásokban

A kognitív nyelvészet az idiómákat a szimbolikus egység kategóriájába sorolja (Langacker 1987) így – a közmondásokat nyelvi egységnek tekintve – azok a strukturálisan bejáratott, kognitívan elsáncolt kifejezések közé sorolhatók (Komlósi 2005: 90).

Mivel a közmondást a dolgozatban idézetszerű szövegrésznek tekintem, ezért nem tekinthetünk el a beszélő és a hallgató perspektívájának a bevonásától. A nyelvi szimbólumok perspektivikus természetűek, hiszen mindig valamilyen kiindulópontból reprezentálják a mások számára hozzáférhetővé tenni kívánt tapasztalatot. A beszédidő a közmondásban mint nyilatkozatban nem jelenik meg. A közmondásnak a diskurzusban idézetként való megjelenése (Békei 2012) azonban megengedi a diskurzus idejének a beszédidővel való azonosítását.² Ha a közmondást önmagában, gyűjteményes művekben található állapotában vizsgáljuk, akkor ebben az esetben a külső időt – szövegvilág és valós beszédidő hiányában – nem lehet megállapítani.

Mivel a közmondások mindig egyetlen mondatnyi terjedelemben fordulnak elő, ezért az eseményidő és a referenciaidő esetünkben ugyanazon mondaton belül értelmezhető csak (Wacha 2001: 9).

A vizsgált korpuszban 45,6% volt az egyszerű mondatok aránya. A referenciaidő (RI) és az eseményidő (EI) összefüggését tekintve megállapítható, hogy

² A közmondásnak a diskurzusban való megjelenését azért tekinthetjük idézésnek, mert a közmondás állandó formában él, azon a megnyilatkozó nem változtat akkor, amikor beépíti a saját megnyilatkozásába.

a mondatok elhanyagolható részében (2%), mindössze az alábbi példákban volt felfedezhető a referenciaidő.³

<i>Elél az ember ^{idő}holtig</i>	EI → RI	H _{idő} (véghatározó) ragos főnév
<i>Gazdag ember gyereke ^{idő}ritkán sír igazán apja halálán</i>	EI = RI	H _{szám} (határozószó)
<i>^{idő}Hirtelen ^{eredmény}gazdaggá semmi jámbor nem lett</i>	EI → RI	H _{idő} (határozószó) H _{eredmény} (ragos főnév)
<i>A gazdagság nem teszi ^{eredmény}szerencsésé az embert</i>	EI → RI	H _{eredmény} (ragos főnév)
<i>^{eredet}Kutyából nem lesz szalonna</i>	RI → EI	H _{eredet} (ragos főnév)
<i>^{eredet}Szegényből lett gazdag ^{idő}hamar elhiszi magát</i>	RI → EI	H _{idő} (határozószó) H _{eredet} (ragos főnév)
<i>^{eredet}Szegényből lett gazdagot az ördög sem tűrheti</i>	RI → EI	H _{eredet} (ragos főnév)
<i>^{idő}Mindig szarik a kutya valamit</i>	EI = RI	H _{idő} (határozószó)

A *Kutyából nem lesz szalonna* és a *Hirtelen gazdaggá semmi jámbor nem lett* mondások kivételével mindegyikben jelen idejű igei (a korpusz 29%-a) vagy segédigés összetett (a korpusz 15%-a) állítmány található. A segédige megjelenését az E/3 személytől eltérő, az általánosság nyelvi kifejezőeszközeként használt alany indokolja. Az *Őrizkedjete az alvó kutyától* és a *Hagymával élj* mondatok kivételével a vizsgált közmondásokra a kijelentő mód használata jellemző. Ez utóbbiak azonban az igemódok és igeidők összefüggésének ismeretében szintén csak jelen időben fordulhatnak elő.

A vizsgált mondatok 54,4%-a volt összetett mondat, ezekben a nyelvi idő grammatikai kategóriái közül az **időhatározói mellékmondatok (igeidők, kötőszók)** figyelhetők meg leginkább. A példák között előfordult, hogy a főmondat vagy annak elemei adták meg a referenciaidejét a mellékmondatnak.

(2) *Míg a kutya szarik, elfut addig a nyúl.*

Legnagyobb részben olyan mondatokat találtam azonban, ahol a mellékmondat vagy annak elemei adták meg a főmondat referenciaidejét:

³ Várható volt, hogy az időhatározónak lesz központi szerepe a referenciaidő kifejezésében, de a példák alapján látványos két másik, egymással összefüggő határozótípus, az eredet- és az eredményhatározó referenciaidő-jelölő képessége is. A számhatározó megjelenése nem meglepő, hiszen mint az időhatározó specifikus jelentésű fajtája az alaptagban kifejezett cselekvés időbeli ismétlődésére vonatkozik.

	Igei állítmány a mellékmondatban			Segédigés összetett állítmány a mellékmondatban
A főmondat módja	Azonos idejű mellékmondat	Előidejű mellékmondat	Utóidejű mellékmondat	Azonos idejű mellékmondat
Kijelentő	<i>A kutya is akkor v é s z m e g , amikor a legjobb dolga van. Csak addig nem ú s z i k a kutya, míg a farkát nem éri a víz.</i>	<i>Ha egyszer megette a kutya a háját, nem k ö p i azt vissza. Ha egyszer a kutya a marhabelet megkóstolta, a húst se h a g y j a a b b a . Ha a kutya egyszer megveszett, agyon k e l l ütni.</i>	<i>Apát, anyát l e h e t venni, h a f o g e l é g pénzed lenni.</i>	<i>Nem h a s z n á l a jó ló, h a a kocsis nem jó.</i>
Feltételes	<i>A kutya is húst e n n e , h a p é n z e volna. Ha gyarlók nem volnának, vétkesek sem v o l n á n a k . A kutya is m e l e g e d n é k a tűznél, h a o r r á t nem f é l t e n é</i>			
Felszólító	<i>Magad u g a s s , h a kutyád nincs!</i>			<i>Ha szegény vagy, n e t á n c o l j !</i>

A táblázatban félkövérrel a teljes mellékmondat, ritkított betűkkel a főmondat állítmánya olvasható.

A vizsgált közmondásoknál megfigyelhető, hogy bármilyen módon álljon is a főmondat állítmánya, a jelen idő mindig jellemző lesz rá. Ehhez a jelen időhöz képest az összetett mondat mellékmondata által kifejezett referenciaidőnél megtalálható az elő-, az utó- és az egyidejűség is azokban a mondatokban, ahol igei állítmány volt a mellékmondatban. A segédigés összetett állítmányú mellékmondatokban csak azonosidejűségre találtam példát, hiányozik tehát az elő- és az utóidejűség kifejezése. A beszédidő, a referenciaidő és az eseményidő tehát különféle viszonyokban lehetnek egymással: megelőzheti, tartalmazhatja vagy követheti egyik a másikat.

Ezek a mondatok mind alárendelő időhatározói és/vagy feltételes sajátos jelentéstartalmú mondatok voltak. A példák megoszlása természetesen nem jelenti azt, hogy a mellékmondatban csak a referenciaidő, a főmondatban pedig csak az eseményidő fejeződhethet ki, valamint a névszói vagy segédigés összetett állítmányokat tartalmazó előidejű mellékmondatok hiánya is a vizsgált korpuszra vonatkozik.

4. A temporalitás funkcionális-szemantikai kategóriájának kifejezőeszközei a közmondásokban

4.1. Az igeidők

Az idő funkcionális-szemantikai kategóriájának legtöbb eszköze, így az igeidők is jellemzően deiktikusak, a világban való tájékozódást az *én*, a mindenkori beszélő szempontjából reprezentálják. A magyarban a három igeidő valamelyikével jelölt esemény idejét a mindenkori beszéd jelen idejéhez, a megnyilatkozás elhangzásának idejéhez viszonyítjuk, míg az összetett mondatban a főmondat, a beszédelőzmény által megszabott referenciaidőhöz viszonyít (Wacha 2001: 24). A magyar igealak (a magyar véges ige) kötelezően komplex funkciójú inflexiós toldalékokkal horgonyozza le az igét a mondatban. Az inflexiós toldalékok a következő funkciókat látják el különböző morfológiai összetettségben. Kifejezik

- az igeidőt: (jelen [jelen, múlt, jövő és általános jelen értelemben], múlt),
- igemódot (kijelentő, felszólító, feltételes),
- a számot (egyes, többes) és a személyt (1., 2., 3.),
- a határozottságot (a 3. személyű tárgy határozott vagy határozatlan volta).

Ezek az inflexiós morfémák teljes ragozási sorokat alkotnak. A teljes paradigmákat az ikes ragozás és a 2. személyű tárgyra utaló ragozás egészíti ki (Tolcsvai Nagy 2009: 378).

Az igeidők használatának vannak olyan lehetőségei is, amelyek kevésbé kontextusfüggők, így ebben a kérdéskörben felmerül a közmondás beszédhelyzethez való lehorgonyzásának a módja. A jelen idejű igealak értelmezhető úgy, hogy az egy konkrét eseményre vonatkozik, amelyet a megnyilatkozó megfigyel. Ebben az esetben a jelen idő használata deiktikus, hiszen olyan ismereteket von be az értelmezésbe, amelyek a beszélő, de lehet, hogy a hallgató fizikai világával is kapcsolatosak. Ám az igeidőként értett jelent a referenciális központhoz képest Lotz János (1976: 164–5) példái alapján a következő esetekben is használjuk:

A közlés idejével egyidejű cselekvés kifejezésére:	<i>Itt ülök és írok.</i>
Jövőben bekövetkező esemény jelölésére:	<i>Holnapután érkezik.</i>
Múlt idő kifejezésére élénk beszélgetésben:	<i>Tegnap megyek az utcán, és...</i>
Általánosan érvényes kijelentésekben:	<i>A víz 100 fokon forr.</i>

A jelen időnek ez utóbbi jelentése működteti a közmondásokat is. Ebben az esetben a közvetlen kontextuális ismeretek és ezzel együtt a deiktikus jelleg is háttérbe szorul. A jelen időnek episztemikus tartalma van, a *van* az, amit jelen időben fejezünk ki, és kognitív értelemben tartjuk érvényesnek. Ez profilálódik a közmondásoknál is: azért találunk olyan sok jelen idejű igealakot bennük, mert a jelen idő képes általános érvényű episztemikus tartalmat kifejezni (Brisard 2002b). A közmondásokban használatos jelen idejű igealak tehát nem jelenti azt, hogy a beszéd-idő és az eseményidő egymással azonosítható lenne.

A főmondat idejét meghatározó	Közmondás
– állítmányi szerepben lévő igét megelőző leghangsúlyosabb pozícióban szerepel időhatározóként a távolra mutató névmás;	<i>ALANY A kutya is akkor ÁLL. <u>vész meg</u>, mikor a legjobb dolga van.</i>
– (lét)ige egzisztenciális állítást fejez ki, mellette az alany – nem a hagyományos leíró terminus értelmében – határozatlan, hiszen a megnevezett példány az egész kategóriát képviseli úgy, hogy a kategóriából egyet kiemel	<i>A kutyának is ÁLL. <u>van</u> néha ALANY <u>agvara</u>, mint a disznónak. A szegénynek, ha nincs is baja, mégis ÁLL. <u>van</u>.⁴ Sok ALANY <u>szeme</u>, sok ALANY <u>füle</u> ÁLL. <u>van</u> a királynak. Garasos gazdának garasos ALANY <u>haszna</u> ÁLL. <u>van</u>. Gazdag ember halálának, szegény ember disznajának nagy ALANY <u>híre</u> ÁLL. <u>van</u>. Nemcsak egy tarka ALANY <u>kutya</u> ÁLL. <u>van</u> a világon. Jó bornak nem ÁLL. <u>kell</u> ALANY <u>cégér</u>.</i>
– igei állítmányok (<i>kell, lehet, tetszik, illik, van, nincs</i> stb.), amelyek jelentése sematikus tartalmazza a tulajdonképpeni elsődleges figurát, csak nem klasszikus alanyként, hanem dativusi formában megkonstruált szerkezetben; a jó, rossz, hasznos, felesleges, hiábavaló, tilos, hiba stb. névszói állítmányok, a kettős szófajú <i>szabad</i> mellett olyan főnévi igenév az alany, amely elvont cselekvést stb. jelöl meg	<i>A kutyát is ALANY <u>meg</u> ÁLL. <u>kell</u> ALANY <u>becsülni</u> az uráért. ÁLL. <u>Kár</u> a kutya szőrét ALANY <u>megaranyfüstözni</u>. Sokat a kutya farkára se ÁLL. <u>lehet</u> ALANY <u>kötni</u>. Bolond kutyának ÁLL. <u>szabad</u> a holdra ALANY <u>ugatni</u>.⁵ Jó kutyát is ÁLL. <u>könnyű</u> házalóvá ALANY <u>tenni</u>. Sok beszélnek ÁLL. <u>sok</u> ALANY <u>az alja</u>. ÁLL. <u>Olcsó ott</u> ALANY <u>az ember</u>, ahol sok van.</i>
– számnév, melléknév az összetett állítmány szerepében	

A közmondásokon kívül is vannak egyéb „időtlen” mondatok is, amelyekben az eseményidőt nem tudjuk a külső időhöz viszonyítani. A meghatározások, definíciók, törvények és törvényszerűségek, szabályok, állandó tulajdonságok, általános bölcsességek megfogalmazásainak általában nincs referenciaidejük, hiszen ezekben az esetekben nem a cselekvés ideje a fontos, hanem az, hogy ez a cselekvés valaha már bekövetkezett vagy létrejött. Az egzisztenciális aspektusú mondatok csak az eseménytípus előfordulását állítják, nem egy konkrét eseményét. Az megállapítható, hogy ezek a mondatok tökéletesen illeszkednek a közmondásokról kialakított képbe az időszerkezet tekintetében is. Megfigyelhető, hogy az általánosérvényűségnek a jelen idejű igealak használata mellett más módon isnyomatékokot tudnak adni: alanyuk és a tárgyuk nem határozott, a mondatban pedig nem található főhangsúllyal kifejezett részlet (Kugler 1999).

⁴ Az elsődleges figurát dativusi formával megkonstruáló határozott névelős főnév alapján tudnunk kellene, hogy a kategória mely példányról van szó, ám ez a tudás nincs birtokunkban (lásd az előző példát is).

⁵ A mondat elemzésének más módja is lehetséges.

A közmondásokban használt múlt idejű igealak sem jelenti azt, hogy a beszédidőhöz képest az eseményidőt konkrétan a múltba helyezzük. A múlt idő használatát értelmezhetnénk úgy, hogy a képzeletbeli eseményidő a feltételezett és az elmében jelenként reprezentálódó beszédidőt megelőzi. Ennek az elgondolásnak ellentmond az a tudásunk, hogy a közmondások időbeli keletkezéséről pontos ismereteink nincsenek. Bizonyos közmondások esetében a gyűjtemények adataira alapozva azt tudhatjuk csak a forrásmegjelölésből (vö. Szemerikényi 2009: 1455–61), hogy kinek, melyik művében fordult elő, és ezek megjelenése/nyomatása mikorra tehető. Itt nem pusztán a beszélő jelen idejéhez képest történetiségében meghatározható, időben elmúlt eseményre vonatkoztatjuk az eseményt, hanem a közmondások esetében a múlt idejű igealaknak eltávolító funkciót tulajdoníthatunk, így az említett eseményt a megnyilatkozás idejéhez képest meghatároz(hat)atlan időbeli távolságba helyezzük (Tátrai 2010b: 224).

- (3) Hirtelen gazdaggá semmi jámbor nem lett.
- (4) Kutya után szokták betenni az ajtót.
- (5) Eleget élt a szegény, ha korán halt is.

Nagyon ritkán, a vizsgált anyagban mindössze egy példán figyelhető meg a felszólító mód jelen idejének jövő időre vonatkoztatott értelmezésében és a mellékmondat jövő idejű igealakjának használatában megmutatkozó eltávolító szerep, amely az általános alany E/2. személyű formájával egészül ki:

- (6) Kaparj kurta, neked is lesz.

4.2. Az időhatározók (határozóragok, névutók és az idő-határozószó)

Ha az eseményidőt a referenciaidővel vetjük össze, vagyis egyrészt a mondatban megadott időponttal, időtartammal, másrészt pedig valamilyen viszonyított eseménnyel, akkor azokra a nyelvi elemekre kell koncentrálnunk, amelyek időviszonyt képesek kifejezni a magyar nyelvben. A mondatban megadott időpont, időtartam a vizsgált közmondások körében minden esetben határozószók formájában jelenik meg. Például:

- (7) *Télen* a kutya is fogadja, hogy csinál házat, *nyáron* meg elfelejtkezik róla.

A *télen-nyáron* 'egész évben, mindig' jelentésben határozószóként szerepel a Magyar értelmező szótárban. A közmondásban használt alak az ellentétre építve 'egyszer-máskor', 'szükségben-bőségben' jelentésben jelenik meg.

5. A belső idő (aspektus és akcióminőség a közmondásokban)

A közmondás eseményidejét nemcsak a beszédidővel, hanem az ige belső inhe-rens temporalitásával összefüggésben is érdemes megvizsgálni. Az újabb magyar szakirodalomban a nyelvtani idő leírásának az igeidők múlt–jelen–jövő lineáris skáláján kívül megkülönböztetik a cselekvés lefolyásának módját (akcióminőség) és az időszemléletet (aspektus) (Kiefer 1983, 1992, 2006; Pátrovics 2004; Wacha 1978).

Az akcióminőség a jelentésben mutatkozik meg az igék igekötős vagy képezett alakjait szembeállítva az igekötő nélküli vagy a képzett igének azonos tövű párjával szemben (Kiefer 1992: 817–23). Akcióminőségük alapján az igék típusai a következők:

- gyakorító,
- kezdő,
- mozzanatos,
- bevégző,
- kicsinyítő igék.

A mondat belső időszemlélete alapján a folyamatos és a befejezett aspektus a leggyakrabban emlegetett két osztály, vagyis a mondatban reprezentálódó jelenet belső idejét az aspektualitás eszközei adják meg. Az aspektust a referenciaidőnek a szituációidőhöz való viszonya határozza meg. Ha a szituáció egészét magában foglalja a referenciaidő, akkor befejezett aspektusról, ha a szituációnak csak egy szeletére terjed ki, akkor befejezetlen aspektusról beszélünk. Kiefer folyamatos aspektusúnak nevezi azt az esetet, amikor „egy ige által leírt cselekvés, történet vagy folyamat az adott időtartam legtöbb résztartományában érvényes”, befejezettnek pedig azt, „ha az ige által leírt cselekvés, történet vagy folyamat csak az egész szóban forgó időtartományra érvényes, azaz nincs osztata, amelyre érvényes lenne” (Kiefer 1992: 808).

Határozószók segítségével kifejezett időbeli **aspektus (befejezett vagy folyamatos)** fedezhető fel a következő közmondásokban, amely az **igék akcióminősége (kezdő, mozzanatos, tartós-huzamos, gyakorító)** szerint is változatosságot mutat:

Közmondás	Ige	Aspektus/akcióminőség
<i>Gazdag ember gyereke ritkán sír igazán apja halálán.</i>	sír	Folyamatos/tartós
<i>Szűken költve, mindennap szerezve növekedik a gazdagság.</i>	növekedik	Folyamatos/tartós
<i>Hamar szól, hamar bán.</i>	szól/bán	Folyamatos/tartós
<i>Későn indulsz, későn érsz.</i>	indulsz/érsz	Befejezett/mozzanatos
<i>A kutyának is van néha agyara, mint a disznónak.</i>	van	Folyamatos
<i>Ha a kutya egyszer megveszett, agyon kell ütni.</i>	megvesztett/kell	Befejezett/mozzanatos Folyamatos/tartós-huzamos
<i>Hamarább ugatja meg a kutya a szegényt, mint a gazdagot.</i>	ugatja meg	Befejezett/bevégző
<i>Vess a kutyának, s mindjárt nem harap meg.</i>	vess / harap meg	Befejezett/mozzanatos

Közmondás	Ige	Aspektus/akcióminőség
<i>Mire mást nógatsz, magad tedd meg előbb.</i>	nógatsz/ tedd meg	Folyamatos, gyakorító/ befejezett,
<i>Eleget élt a szegény, ha korán halt is.</i>	élt/halt	Folyamatos, tartós/ befejezett, tartós

A beszédidő és az eseményidő viszonyát jelölhetik előfeltevést hordozó rémakiemelő partikulák (pl. *már; még*, illetve ezek tagadószós kapcsolatai), amelyek rendszert is alkothatnak (*még nem, már; még, már nem*).

- (8) Minden ember huncut, *még* a pap sem igaz.
- (9) A szegénynek ha nincs is baja, *mégis* van.
- (10) A szegénynek sohasincs újig, *mégis* holtáig kenye van.
- (11) Szegény embernek nincsen kenye, *mégis* ebet tart.
- (12) Szegénynek *még* a csuprából is kiforr.

A dinamikus-folyamatos aspektus tulajdonképpen bármilyen időhatározót megenged a mondatban. Ez alól csak a progresszív aspektus jelent kivételt. A progresszív aspektus megalkotásában szerepet játszik a kirekesztő szórend (az ige mögé kerül), és nem kötelezően az *éppen, pont* rémakiemelő partikula. A progresszív aspektus időszerkezete általában csak akkor lesz teljes, ha azt egy másik eseményhez (leggyakrabban a tagmondatnak alárendelt időhatározói mellékmondat eseményéhez) viszonyítjuk.

A közmondásokban kifejeződő időviszonyokról megállapítható, hogy egyetlen esetben sem tartalmaznak a vizsgált mondások konkrét időre utaló kifejezést, ezzel a mondás érvényességét nem kötik meg, engedik az általános képzet kialakulását.

- (13) A kutya is akkor vész meg, amikor a legjobb dolga van.
- (14) Csak addig nem úszik a kutya, míg a farkát nem éri víz.
- (15) Míg a kutya szarik, elfut addig a nyúl.

Ez alól nem kivétel az előbb már említett „Ki *ma* szegény, *holnap* gazdag lehet” mondás sem. Ebben az esetben a *ma* és a *holnap* határozószók a ’jelen’ és a ’jövő’ jelentésben használatosak.

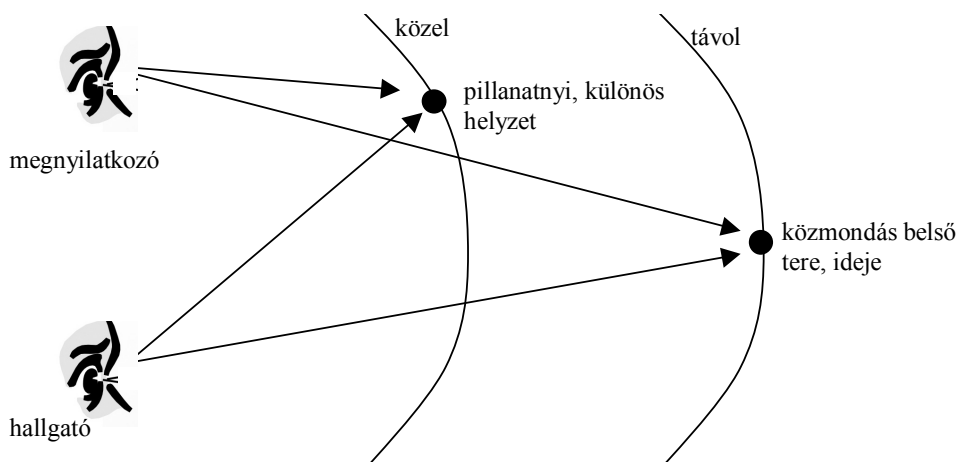
A közmondásokban fellelhető időviszonyok általános érvényét erősíti az a tény is, hogy az időhatározói alárendelő mondatok gyakrabban párosulnak sajátos – feltételes – jelentéstartammal, mint amilyen gyakran önmagukban fordulnak elő.

- (16) Okos gazda, ha dőlni kezd háza, elbontja.
- (17) A kutya is felkél, ha megéhezik.
- (18) Magad ugass, ha kutyád nincs.

6. A deixis

A közmondások időkezelésének vizsgálatakor nem tekinthetünk el attól, hogy megvizsgáljuk bennük az esetleges deiktikus kifejezéseket. Ahogy az előzőekben már kitértem rá, a közmondás a látens háttérkontextus alapján működik, a szövegvilágba idézetként kerül. Ezért feltételezhető, hogy nem lesznek bennük olyan deiktikus kifejezések, amelyek a közmondást a szövegvilághoz horgonyoznák.

Közmondások esetében a tudatosság szubjektumának kiterjesztése miatt (Békei 2012) a beszélő és a hallgató ugyanolyan távoli, a közmondás belső tér-idő rendszeréhez képest külső pontból képezi le a mentális teret és időt. A közmondás belső tere és ideje egy ma már nem rekonstruálható epikus történetből leszűrődött tanulságot őriz a minimális terjedelemhez illő maximális formai letisztultsággal (Szemerényi 2009: 9).

2. ábra

*A beszélő és a hallgató nézőpontja a közmondásokban
(Laczkó 2008 alapján)*

A hallgató egy jövőbeli cselekvését a megnyilatkozó a közös társadalmi tudatból származó múltbeli tapasztalattal akarja befolyásolni, és ez a múltbeli tapasztalás, amely a közmondásban megjelenik, mindkettejüktől egyforma, meghatározhatatlan távolságra van. Ezért is fordulhat elő az, hogy a közmondásokban legyen szó időről, térről vagy bármely körülményről, a mutató névmásoknak mindig a mély hangrendű alakjával találkozunk. Beszélő és hallgató nézőpontja ugyanakkora távolságra van a közmondás belső terétől és idejétől. Ez a távolság érzékelhető is a deiktikus elemek hiányának köszönhetően, amint az éppen pillanatnyi, különös helyzetet a közös társadalmi tudatból származó és jelentéssé kódolt erkölcsi értékek alapján rendeli általános szabály alá a közmondás.

A közmondások esetében nem találkozunk a deixis prototipikus nyelvi reprezentációival, az *én*, *itt*, *most* kifejezések explicit megjelenésével. Ennek oka

a közmondás lényegében keresendő: általános érvényű tanácsot fogalmaz meg, ezért a megnyilatkozó látszólag nem a saját kiindulópontjából dolgozza fel az eseményeket, hanem a deiktikus centrumot tudatosan egy saját magán kívüli kiindulópontba kivetített mondást használ, így a sajátjától eltérő kiindulópontból megkonstruált jelenetre hívja fel beszédpartnere figyelmét. Implicit módon a *most* természetesen jelen van, hiszen a közmondások szinte mindig jelen idejű igealakot használnak, bár a bennük megfogalmazott tapasztalat nyilvánvalóan nem a jelenben keletkezett. Így a jelen idő használata az általánosítás egyik módjának tekinthető: a régi bölcsesség nem veszített érvényéből, még most is ugyanolyan erejű, mint keletkezése pillanatában. Mindezek hozzájárulnak a közmondások implicit episztemikus modalitásához. A jelen idő használata azt az információt közvetíti a hallgató számára, hogy a megnyilatkozó az általa (mindenki, a hallgató által is) birtokolt tudást, ismeretet teljesen igaznak, biztosnak tekinti.

A mindennapi beszédben a szövegkörnyezet és a szituáció egyértelművé teszi a nyelvi kifejezések által fogalmilag, azaz szemantikailag megkonstruált tartalmat, amelyet a beszélő hozzáférhetővé tesz. A közmondások esetében a szövegkörnyezetbe való illeszkedést csak nyelvi alapú specifikációval lehet megvalósítani. A deiktikus kifejezések prototipikusan a valós fizikai térben zajló beszédhelyzet viszonyaira utalnak (Levinson 1983: 54). Az, hogy ezek a deiktikus kifejezések a közmondásokban csak korlátozottan, a mutató névmások tekintetében csak a távolra mutató alakokban lelhetők fel, azt mutatják, hogy a közmondást jellegéből fakadóan nem is szabad a mindenkori beszédhelyzethez egocentrikus módon lehorgonyozni. Ez indokolható azzal is, hogy a beszélő és a hallgató nem a közmondás valós terében helyezkedik el, tehát a mutató névmási deixisnek a közös, tapasztalati, vizuális reprezentációjáról nem lehet szó. A távolra mutató idődeixis lényege tehát a referenciális jelenet időbeli eltávolítása a fiktív figyelmi jelenethez képest. Bármiféle szövegben, diskurzusban valamilyen módon körülhatárolt, azonosított példányokról, dolgokról és temporális relációkról van szó. Ez a körülhatárolás azonban a beszélő és a hallgató által és számára történik meg, saját mentális műveleteik révén, jelölt nyelvtani jellemzőkkel. A dolgokat és temporális relációkat nem általában konkretizálva, hanem a beszélő és a hallgató nézőpontjából szemlélve látjuk, azaz az egyszerű vagy szintaktikailag komplex, lehorgonyzott kifejezések sikeres interpretációja a résztvevők tudásától, mentális tevékenységétől, a feldolgozás mikéntjétől függ (Brisard 2002a: xiii). Érdemes Langackerre utalva hangsúlyozni, hogy a kognitív felfogásban a nyelvtan, a nyelvtani szerkezetek szimbolikus természetűek, megformáltságukkal is leképezik a reprezentációt (Langacker 1987: 126–8). Vagyis a közmondások esetében, ahol a közvetlen interakció a meghatározó, nagy hangsúllyal fordulnak elő a szövegen túlmutató, kontextuális nyelvi ismereteket feltételező nyelvi elemek. Ezek a befogadótól általában nagy mentális erőfeszítést igényelnek. Valószínűleg ezek egyik ellensúlyozó tényezője a közmondások időszerkezetében megfigyelhető viszonylagos állandóság, amely a jelen idejű igealakok nagy számában mutatkozik meg. Ennek segítségével a közmondás mint szövegtípus is könnyebben azonosítható a hallgató számára, valamint az általánosérvényűség, a sok egyedi esetből leszűrt tapasztalat is hatékonyan fejezhető ki vele. A közmondások az igeidőn

kívül – ott is az általánosság nyelvi kifejezőeszközének megfelelő időnélküliséget használva – a nyelvtani időt sosem nevezik meg pontosan, hanem kifejezésének általános formáival – mutató névmásokkal vagy határozószókkal utalva rá – élnék a leggyakrabban. A közmondás nyelvi kialakulásának mechanizmusát nem ismerjük. Funkcionális-kognitív keretben gondolkodva azonban valószínűsíthető, hogy nyelvi megformáltságuk nagyon is tudatosan került összhangba a bennük megfogalmazott tartalmi kérdésekkel. Az általános tapasztalatból leszűrt tanács formájában megfogalmazott következtetés nagyon jól illeszkedik a nyelvi megformáltságában tapasztalható – az általánosérvényűséget minden tekintetben kifejezésre juttató – következetességgel.

A dolgozatban – a funkcionális kognitív keretben végzett empirikus vizsgálat alapján kitüntetett figyelemmel az idő kifejezési módjaira való utalással – igyekeztem azt bizonyítani, hogy a közmondások megalkotása és használata szervesen illeszkedik a kognitív nyelvészetnek a nyelvi reprezentációk és a minket körülvevő, meg tapasztalható világ összefüggéseiről alkotott nézeteihez. Törekedtem bemutatni, hogy a gondolkodás, a közmondások nyelvi funkciója és megformáltsága, a szövegtípus kiválasztása nagyon szoros, koherens egységet alkot a frazémák tárgyalt típusában. A dolgozatban egy részterületet választottam a közmondások vizsgálatának kognitív megközelítési lehetőségei közül.

SZAKIRODALOM

- Békei Gabriella 2012. A közmondások pragmatikai vizsgálata. In: Parapatics Andrea (főszerk.): *Félúton* 7. <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk11/>.
- Brisard, Frank 2002a. The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, xi–xxxv.
- Brisard, Frank 2002b. *The English present*. http://webhost.ua.ac.be/cgct/publications/BRISARD_2002_English%20present%20tense.pdf. [Letöltve: 2012. március 28.]
- Hámori Ágnes 2006. A társalgási műfajokról. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 157–81.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 797–886.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kocsány, Piroska 1985. Ein Versuch zur Beschreibung der Textsorte „Spruchweisheit” In: Piroska Kocsány–Árpád Vigh (eds.): *Studia poetica* 8. Szeged. 145–74.
- Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. Nyelvtudományi Értekezések 151. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komlósi László Imre 2005. A jelentésszerkezet dinamikája mentális műveleteink tükrében: kísérlet a szókapcsolatok kognitív szemantikai osztályozására. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 89–126.
- Kugler Nóra 1999. Mondattan. *Magyar Nyelvőr* 121: 88–108.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. Stanford.
- Laczko Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 309–48.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, London.
- Lotz János 1976. Az igeidők jelentése a magyarban. In: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 164–9.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Pátrovics Peter 2004. *Az aspektus története és tipológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szemerényi Ágnes 2009. *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2010a. *A pragmatika nézőpontja – a nézőpont pragmatikája*. Kézirat.
- Tátrai Szilárd 2010b. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134: 211–33.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. A magyar segédige+igenév szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* 133: 373–93.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Europica varietas, Nyitra.
- Vater, Heinz 1991. *Einführung in die Zeit-Linguistik*. Gabel Verlag, Hürth-Efferen (KLAGE 25).
- Wacha Balázs, 1978. *Az igés szerkezeti aspektus kategóriája a magyar nyelvben*. Bölcsészdoktori értekezés
- Wacha Balázs 2001. *Időbeliség és aspektualitás a magyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 149. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Békei Gabriella

doktorandusz

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Békei, Gabriella

Time reference in proverbs

The results of this study of the temporal structure of proverbs occurring as quotations in various speech situations are in harmony with the claim of functional cognitive linguistics that the primacy of meaning is underpinned by form. The author assumes that the structure of proverbs has certain peculiarities that underlie our shared knowledge concerning proverbs in general. The various kinds of time reference used by Hungarian at large are contrasted with those found in proverbs: external time reference, means of expressing the functional semantic category of temporality, as well as deixis and the lack of prototypical occurrence of deixis are all investigated. It is confirmed that speakers' way of thinking, the linguistic function of proverbs, and the linguistic form of the type of phrasemes under study are interlinked.

Keywords: proverb, quotation, intertextuality, time reference, speech time, event time, reference time, internal time, deixis